

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

מתרבות חומרית לתרבות רוחנית

לאורך שביל הבעל - סטף

"וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ אֶרֶץ הָרִים וּבִקְעָתָהּ לְמִטַּר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתָּה מַיִם"
(דברים פרק י"א).

שביל הבעל בסטף, צילום: רונית בין

היש"מ מותאם לסדנת "ההר ערש האומה"

מאת: רחל יוד

עריכה: רונית בין

עריכה לשונית: אפרת חבה

עיבוד: אלי שיש

תשע"ד - 2014

רח' הנבאים 30, בניין ארלדן ירושלים, 91911, טל': 02-5603190/1, פקס': 02-5602054
אגף של"ח וידה"א – inbalba@education.gov

לאתרים חיצוניים שאינם אתרי משרד החינוך.
תוכן אתרים אלו, לרבות הפרסומות הכלולות בו, הינו באחריות בעלי האתרים ואינו באחריות משרד החינוך.

מתרבות חומרית לתרבות רוחנית

לאורך שביל הבעל – סטף

”וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֲבָרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ אֶרֶץ הָרִים וּבָקַעַת לְמִטַּר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתָּה מֵיָם”

(דברים יא, יא)

שביל הבעל, שבמדורנותיו המזרחיים של הר איתן שמעל לנחל שורק, הוא חלק מאתר **הסטף**. השביל עובר בינות לחלקות חקלאיות המעובדות על גבי **טרסות**, שחלקן קדומות: באתר נמצאים שרידי התיישבות מלפני ששת אלפים שנה, ושרידי חקלאות מדרגות בני ארבעת אלפים וחמש מאות שנה. בין החלקות, נמצאים מתקנים חקלאיים, כגון: בורות מים, גתות, שומרות, מערות אחסון. אלה מדגימים את החקלאות המסורתית שהתקיימה בהר ופותרים צוהר אל העבר – אל חיי היומיום של אבותינו בהר: כיצד התמודדו במשך אלפי שנים עם תנאי האזור וכיצד הכשירו אלפי דונמים של מדרגות חקלאיות שעליהן גידלו בשיטת **הבעל** זיתים, גפנים ושאר עצי ארץ ישראל.

במימי שני **מעיינות שכבה** – עין סטף ועין ביכורה – השקו תושבי הכפר את החלקות החקלאיות בשיטת השקיית **השלחין**.

המתקנים החקלאיים הם עדות **לתרבות החומרית** שהתקיימה בהר מאז תקופות ימי המקרא. השפעתה של התרבות החומרית על **התרבות הרוחנית**¹ של עמנו ניכרת עד היום ובאה לידי ביטוי בשבת, בחג ובמועד, בניבים ובמטבעות לשון. מרכזיות החיים בהר בחיי האומה בשנות הגלות, ניכרת בכיסופים לארץ ישראל בירושלים, במערת המכפלה ובקבר רחל שבהר המרכזי, והם שהובילו לבסוף לייסוד התנועה הציונית ולהקמת מדינת ישראל בארץ ישראל.

חבל ארץ: **הרי ירושלים**.

משך זמן היש"מ: כ-6 שעות (ללא נסיעה).

אורך מסלול ההליכה: 3.5 ק"מ.

מפה: מבואות ירושלים 9.

נקודת התחלה: מוקד מידע סטף, נ"צ 16235/13150.

נקודת סיום: חניון סטף תחתון, על כביש 386, נ"צ 16255/13080.

עונה מומלצת: כל השנה על-פי העונות החקלאיות: סתיו וראשית החורף – עונת המסיק; אחרי גשמים – שפיעת המעיינות גוברת; אביב – פריחת השקדיות ופריחה מרהיבה של פרחי בר; קיץ וסתיו – עונת הבציר והמסיק.

מגבלות: בחורף, לאחר גשמים, השבילים מתמלאים בוצ – סכנת החלקה.

דגשי בטיחות: א. בסוף חורשת האורנים יש לחצות כביש.

ב. שתיית מי המעיינות, הרחצה והקפיצה למים אסורות.

ג. הכניסה לנקבות בפנסים בלבד.

דרגת קושי: בינוני, אינו בר-נגישות.

אתרים בתשלום: אין.

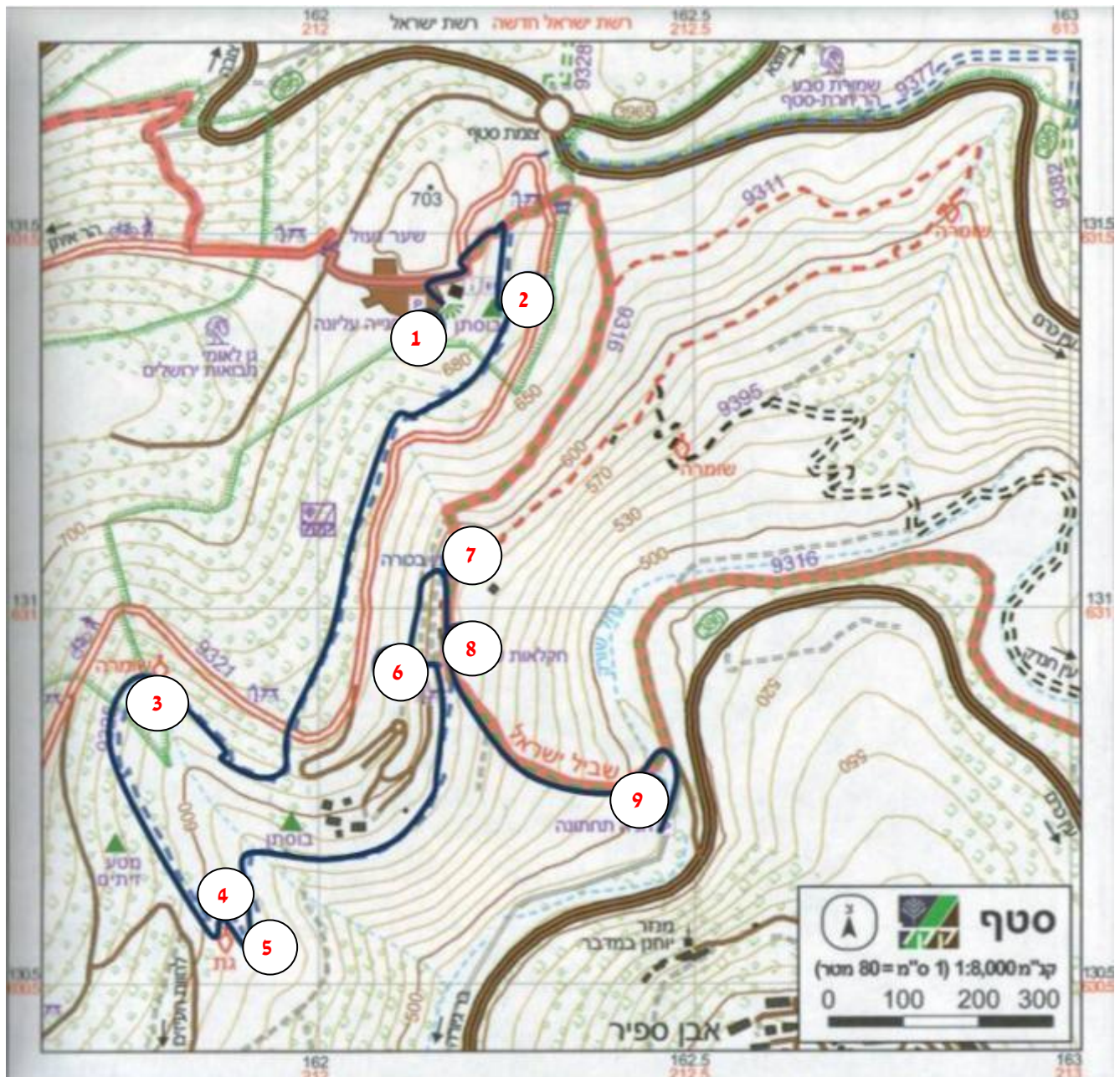
¹ **תרבות רוחנית:** מכלול החגים, המועדים, הטקסים, התפילות, הסמלים, השפה והמנהגים המאפיינים תרבות.

מה ביש"מ

1. [תיאור מסלול](#)
2. [מפת היש"מ](#)
3. [תיאור האתרים שבמסלול](#)
4. [מהלך הפעילות ביש"מ](#)
5. [המחשות ואמצעי עזר לניהול היש"מ:](#)
 - [משימות לחוליות \(1\)](#)
 - [מושגים נבחרים \(2\)](#)
 - [שלוש רצועות האורך \(3\)](#)
 - [מתמצאים במרחב – זיהוי אתרים \(4\)](#)
 - [קשיים ופתרונות \(5\) – התיישבות בהר](#)
 - [מה בין בור לבאר \(6\)](#)
 - [בור \(7\) – איור](#)
 - [באר \(8\) – איור](#)
 - [מתחברים למים \(9\) – ניבים בשפה העברית](#)
 - [לוטם של אגדה \(10\)](#)
 - [דורכים ענבים בגת \(11\)](#)
 - [מעשה במעיין בהר \(12\) – היווצרות מעיין שכבה](#)
 - [חקלאות מסורתית במדרגות \(13\) – פאזל](#)
 - [מעגל השל"ח \(14\)](#)
 - [מהו מעגל השל"ח ?](#)
 - [לומדים את השביל \(15\) – משימות לתלמידים](#)
 - [לומדים את השביל \(16\) – תשובות למורה](#)
 - [מי מזהה \(17\) – תמונות לאורך השביל](#)
6. [תנ"ך: דברים יא, יא](#)
 - [יהושע, יז, יד-יח](#)
 - [ישעיהו ה, א-יב](#)
7. [ביבליוגרפיה מוצעת](#)
8. [קישורים אינטרנטיים נוספים](#)

תחילת המסלול **בנקודת תצפית** מדרום לתחנת המידע של הקק"ל, בחנייה העליונה – **רום ההר** (1). משם נראה את האזור הדרומי-מערבי של ירושלים – עין-כרם, נחל שורק, שלוחת מטע, יעלה סנסן ועד קמר חברון. נרד על הכביש בכיוון צפון-מזרח, נמשיך על-פי הסימון אל התחלת שביל הבעל – המסומן בכחול (שביל 9325) – ונהלך בו בכיוון דרום-מערב, **לבור מים ולמערות מגורים** (2). נמשיך אל חורשת האורנים. ביציאה מהחורשה, נחצה את הכביש ונמשיך בשביל אל הטרסות. נהלך בין כרמי זיתים וענבים עד **לשומרה** (3). השביל עובר על דרך רומית עתיקה, אך בפרשת הדרכים הוא סוטה ממנה וממשיך **לשרידי גת** (4) שבה משטח דריכה, שני בורות לשמירת הענבים ו"תפוח גת". נחזור בשביל ונרד אל **חורשת אלונים** (5), ונמשיך בינות חלקות עצי פרי נשירים (שקד, תפוח, שזיף, אגס), עצי בטנה וחרוב עד לנקודת המפגש של השביל עם שביל ישראל. נעלה במדרגות **לעין הסטף** (6), נשוב במדרגות ונפנה **לעין ביכורה** (7). בדרך אל המעיין וממנו נעבור **את חלקות השלחין** (8) ואת תעלות המים המעבירות מים מהמעיינות אל מדרגות השלחין. נשוב בעין ביכורה אל שביל ישראל ונרד במדרגות עד **לחניון התחתון** (9) – בערוץ נחל שורק, בסמוך לכביש 386.

תיאור האתרים שבמסלול

בור מים ומערה (2)

בור המים ומשטח הסלע שלידו הם חלק מגת לדריכת ענבים ליין שהייתה במקום בעבר, ומאוחר יותר שימשה הגת כבור מים. הבור נחצב אל עומק הסלע הטבעי הקשה, וטווח בשכבה אטימה למים כדי למנוע חלחול מים.

בסמוך לבור המים, נמצאת מערה אשר שימשה את האיכר למגורים בעונת העבודה או להחזקת עדר צאן. מתנדבי הקק"ל מטפלים בבוסתנים שלאורך השביל. אפשר לראות את שטחי הבעל – אלו הם שטחי חקלאות הנסמכים על מי גשם, הם קרויים על שם האל הכנעני בעל. הטרסות במקום עשויות בהקפדה. לצד חורשות נטועות, יש במקום מטעי תאנים, כרמי זית וגפן ושרידי חורש ים-תיכוני – לדוגמה עצי אלון.

שומרה (3)

השומרה – שומרה זו היא שחזור של השומרה הקדומה – היא מבנה אבן שמעליו סוכה. המבנה נבנה מאבנים שסוקלו מהשדה בעת הכשרת הקרקע לחקלאות בהר. המבנה היה בשימוש של החקלאי בעונת הקיץ – עונת הבציר. החלל הפנימי שימש למגורים ולאחסנת הפרי וכלי העבודה, הסוכה שימשה למנוחה וללינה.

גת עתיקה (4)

גת זו היא מהתקופה הביזנטית. משטח דריכת הענבים מכוסה רצפת פסיפס לבנה שנועדה למנוע החלקה בעת דריכת הענבים, בחריצים זרם התירוש. "תפוח הגת" הוא בור קטן ששימש לדריכת הענבים לצורך מיצוי נוסף להגדלת כמות התירוש. לצורך כך, התבצעה גם סחיטה נוספת – בדרך כלל בעזרת קורה או בורג.

חורשת אלונים (5)

בכל תולדותיה של ארץ ישראל, למן תקופת המקרא ועד ימינו, הייתה תופעה ידועה של עצים מקודשים – על-פי רוב, עצים בעלי נוף מרשים, כדוגמת אלון ואלה. עצים אלו נזכרים גם במקרא כסמל לעוצמה ולאריכות ימים. קדושתם של האלונים הענפים בחורשה זו בעיני המוסלמים והנוצרים כאחד נובעת, כנראה, מההימצאות שרידים של כנסייה ושל ברכת מים מהתקופה הביזנטית, ומההימצאות מקום קדוש למוסלמים הנקרא שיח' עוביד.

עין סטף ועין ביכורה (7,6)

עין הסטף, המעיין המרכזי בכפר, ועין ביכורה הם מעיינות שכבה – סוג המעיינות הנפוץ ביותר באזורי ההר בארץ ישראל. כדי להגביר את שפיעת המעיין, נחצבו בהר נקבות להובלת המים ממקורם אל ברכות איגום, ומשם ברשת תעלות אל מדרגות השלחין שבמדרונות שלמרגלותיהם.

הכפר סטף היה כפר ערבי בנפת ירושלים. במלחמת העצמאות, במהלך מבצע דני – ב-14 ביולי 1948, כבשה חטיבת הראל את הכפר, והוא התרוקן מתושביו. שרידי הבתים של הכפר הערבי עדיין עומדים בטרסה העליונה. לאחר מלחמת העצמאות, ב-7 בנובמבר 1949, הוקם במקום יישוב לעולים מצפון אפריקה, בעזרת מפלגת הלוחמים של יוצאי ארגון הלח"י. היישוב נקרא בשם "ביכורה". כעבור זמן קצר, ננטש היישוב. בשנות החמישים, שימש המקום כאתר אימונים של יחידה 101 ושל חטיבת הצנחנים, דבר שהאיץ את הריסת בתי הכפר. בשנות השישים, שימש המקום סניף לבסיס טירונים של צה"ל – בה"ד 4.

ההתיישבות באתר החלה למעשה לפני כששת אלפים שנים, בתקופה הכלקוליתית. חקלאות המדרגות (טרסות) החלה להתפתח לפני ארבעת אלפים וחמש מאות שנים, ומאז ועד ימינו (בהפסקות קצרות) היה האתר מיושב. במקום נמצאו גם שרידים מהתקופה הביזנטית.

מדרגות השלחין (8)

אנשי הקק"ל מעבדים במקום חלקות של עצי פרי, של ירקות ושל צמחי תבלין בשיטות מסורתיות. גידולים אלו זקוקים למים כל השנה, ובעיקר בימי הקיץ השחונים. המים מגיעים מהמעיינות אל מדרגות השלחין דרך תעלות שלחין. המילה "שלחין" נוצרה מהשורש של"ח: שולחים את המים.

מהלך הפעילות ביש"מ

סדר	מקום	נושא הפעילות	תיאור פעילות	דגש	הערות	זמן	ציוד מיוחד
1	רחבת תצפית – רום ההר (1) (מדרום לתחנת המידע)	ארוחת בוקר תצפית התמצאות במרחב	הדרכה ע"י מש"צ בנושא טופוגרפיה: א. שלוש רצועות אורך (3) – שלוש רצועות האורך של א"י. ב. דברים יא, יא: "וְהָאֶרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ-- אֶרֶץ הָרִים וּבְקָעַת לְמִטַּר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתָּהּ-- מָיִם." ג. מתמצאים במרחב – זיהוי אתרים (4) – יישוב על ראשי ההרים, חקלאות במדרונות.	התייחסות גם לנקודות שבהן נעבור בדרך ולנקודת הסיום – נחל שורק. ב. הצעה למעגל פתיחה: 1. קישור המרחב הגיאוגרפי של הרי יהודה לשבט יהודה ולהגדרה "יהודי" מבחינה אתנית, לאומית ודתית. 2. מעגל אסוציאציות בין התלמידים – במה אתה יהודי? חיבור זה יבוא לידי ביטוי גם במהלך הישי"מ.	התלמידים פועלים בחוליות לאורך הישי"מ. משימות לחוליות (1) ניתנות מראש כהיערכות לישי"מ.	45 דק'	תנ"ך מושגים נבחרים (2) מי מזהה (17) – תמונות לאורך השביל
2	מנקודת התצפית לבור המים	הליכה	משימת דרך לאורך המסלול: מי מזהה (17) – חוליה המזהה ראשונה זוכה בנקודות.			10 דק'	
3	בור מים ומערת מגורים (2)	המגורים בהר בתקופת ההתנחלות	חלוקת הכיתה לשתי קבוצות: קבוצת הר וקבוצת עמק – כל קבוצה צריכה להוכיח את מעלותיה. א. קשיים ופתרונות (5) – התיישבות בהר שאלה: אילו פתרונות מציעים לבעיית			20 דק'	

				המים? פתרון 1: הבור המסויד – מושגים נבחרים (2) ב. מה בין בור לבאר (6) – הבדלים ג. משימות חוליה (1) חידון ניבים הקשורים לבור ולבאר.	מתחברים למים (9)		
	30 דק'	בדרך רואים שרידי חורשי ים תיכוני – שיחי לוטם בעונתם. לוטם שעיר: פריחה ורודה. לוטם מרווני: פריחה לבנה. ממולץ לספר את האגדה על הלוטם ולהסביר את ההבדלים בין שני הלטמים. לוטם של אגדה (10)	אין הבור מתמלא מחולייתו, בור סוד, בור ששתית ממנו מים... אין לפתוח את הבור	שאלת דרך: זהו כמה שיותר עצים משבעת המינים שבהם נתברכה הארץ.	הליכה מבור המים לשומרה	4	

5	שומרה (3)	חקלאות בעל משל הכרם	טרסות. פתרון לבעיית סחיפת הקרקע הנגרמת בגלל המבנה הטופוגרפי. כיצד בונים טרסות, חלקי הטרסה: שלח המדרגה, רום המדרגה. חקלאות בעל – מושגים נבחרים (2). עבודתו של החקלאי בהר לפי משל הכרם (ישעיהו ה, א-יב) משימת חוליות (1)	מושגים: טרסות, חקלאות בעל, הפעולות הנעשות בכרם.	הצגת הפעולות הנעשות בכרם – משימת חוליה.	25 דק'	תנ"ך
4		הליכה מהשומרה לגת				15 דק'	
5	גת (4)	דגן, תירוש ויצהר	דורכים ענבים בגת (11) מיקום הגת – בכרם. מבנה הגת – גת חצובה. דריכת הענבים – תיאור. אילו מצוות קשורות לדגן, תירוש ויצהר? תחרות בין החוליות לכתוב כמה שיותר מצוות ומנהגים.	אילו גידולים נוספים ראינו בדרך? גפנים, תאנים, שקדים, ובעיקר זיתים. כיצד נקרא מקום גידול הזיתים? כרם (בקעת בית הכרם בגליל תחתון קרויה כך בשל כרמי הזיתים שבה).	אסור לדרוך על הפסיפס.	15 דק'	
6	מהגת לחורשת האלונים	הליכה				5 דק'	

7	חורשת האלוני (5)	החורש הים תיכוני	האלונים כשריד לחורש הים תיכוני מדוע נשמרו אלוני אלו במקום זה ואילו שאר צמחיית החורש נעקרה ברובה? (ראו תיאור האתרים שבמסלול) חידון משימת חוליות (1) : צמחיית חורש ים תיכוני	הרובד הבינוני בהר – בניי נאלצו לכרות אותו על מנת להקים יישוב בהר יהושע יז, יד-יח: ”כִּי הָרַ יְהוָה-לָךְ כִּי-יָעַר הוּא וּבְרֵאתוֹ יְהוָה לָךְ תִּצְאָתִיו” (פס' יח)	20 דק'	תנ"ך
8	מחורשת האלוני לעין סטף				20 דק'	
9	עין סטף (6)	מעיינות שכבה וניצולם לחקלאות השלחין	המעין הוא פתרון טבעי לבעיית המים בהר. כיצד נוצר המעין? התלמידים יסבירו בעצמם ע"י הדגמה של מעשה במעין בהר (12)	מושגים: מעין שכבה, אקוויקלוד, אקוויפר.	45 דק'	כוסות חד"פ שעליהן סימון שחור בלורד באמצע הכוס, כחצי ס"מ מעל הסימון חור הסתום בנייר דבק. קמח, חול, פנס
10	מעין סטף לעין	הליכה			5 דק'	

						ביכורה	
11	עין ביכורה (7)	פעילות הפגה	שירה בליווי כלים – שירים בנושאי ההר והמים, משימת חוליות (1)		נקבה – הלוך חזור, בסופה מדרגה גבוהה.	45 דק'	פנס
	מעל חלקות השלחין (8)	1. חקלאות שלחין 2. ההתיישבות בסטף ובביכורה 3. סיכום	חקלאות השלחין לעומת חקלאות הבעל. הכפר הערבי סטף שהיה כאן עד 1948, ומעברת ביכורה שהוקמה כאן לאחר מכן. חקלאות מסורתית במדרגות (13) – פאזל	*משמעות השם "שלחין". * מיקום מדרגות השלחין לעומת מדרגות הבעל. * חקלאות השלחין – פרויקט של הקק"ל לשימור הנוף המקראי ולטיפוחו. הקמת בוסתנוף – חלקות המושכרות לאנשים פרטיים לטפח בהן גינת ירקות ותבלינים אורגניים.		15 דק'	
12		מעגל השל"ח סיכום	מעגל השל"ח (14)	רצוי לקיימו לפני הירידה לחניון, באחת הפינות המוצלות הסמוכות למדרגות השלחין או לעין ביכורה		30 דק'	
13	הליכה מעין ביכורה לחניון התחתון (9)	הליכה				15 דק'	

המחשות ואמצעי עזר לניהול היש"מ

משימות לחוליות (1)

עליכם להציג את הניבים שלהלן כך שחבריכם יוכלו לזהות באיזה ניב מדובר:

"בור ששתית ממנו מים, אל תזרוק בו אבן."

"אין הבור מתמלא מחוליתו."

"בור סוד שאינו מאבד טיפה."

בהצלחה!

עליכם להציג את הפעולות הנעשות בכרם כך שחבריכם יוכלו להבין באיזו פעולה מדובר (הפעולות מתוך ישעיהו ה, א-יב):

הפעולות הנעשות בכרם

ויעזקהו – עידור עמוק לעקירת סלעים.

ויסקלהו – הוצאת האבנים מהשדה.

ויטעהו שורק – נטיעת הגפן.

ויבן מגדל בתוכו – לשמירה.

יקב חצב בו – בניית יקב.

ויעש באושים – מתאר שיבול הענבים נרקב

הסר משוכתו – יוריד את משוכת קוצים מעל הגדר.

פרץ גדרו – יפרוץ את גדר האבן המגנה על הכרם.

ואשיתהו בתה – צמחייה נמוכה של שחי חורש

לא ייזמר – לא יהיה גיזום הגפן בחורף.

ולא יעדר – לא יעדרו בין הגפנים כדי שיגדלו טוב.

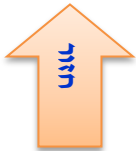
מהמטיר עליו מטר – לא תהיה השקיה.

בהצלחה!

עליכם להכין חידון או פעילות בנושא צמחיית החורש הים תיכוני (7-10 שאלות לחידון).

עליכם להביא כלי נגינה ובמהלך הסיור לארגן את הכיתה לשירה. השירים יהיו בנושאי ההר והמים.

בהצלחה!

מושגים נבחרים (2)

בור מים – בור שנכרה לעומק כדי לאגור בו מי גשמים. את הבור סיידו בסיד על מנת למנוע חלחול של המים. פתח הבור נקרא חוליה. תעלות אל פתח הבור מגדילות את אגן הניקוז של הבור.

באר – חפירה עמוקה המגיעה עד מי התהום ומתמלאת מהם.

טרסה – מדרגה חקלאית שנבנית על ההר ועליה מגדלים גידולי בעל או שלחין. שלח המדרגה הוא חלק הטרסה שעליו מגדלים את הגידולים השונים – מעין שולחן. רום המדרגה הוא דופן אבנים-מעין רגל של שולחן(שלח המדרגה) ומעניק למדרגה את הגובה.

שומרה – מבנה אבנים הנמצא בכרם ששימש את הנוטרים – שומרי הכרם. בשומרה יש חלל פנימי שבו אצרו את הענבים שבצרו עד להעברתם לגת וסחיטתם שם.

גת – בור החצוב בסלע המטויח כך שנוזלים אינם יכולים לחלחל מדפנותיו. בבור זה הפיקו בעבר יין על-ידי דריכת הענבים. הנוזלים ירדו ממשטח הדריכה אל בור נמוך יותר. בגתות גדולות, משטח הדריכה מכוסה פסיפס. לעתים יש בגת "תפוח" – כמה אבנים שעליהן הניחו את הענבים שלא נסחטו, וסחטו אותם בעזרת קורה ארוכה שנתחבה בדופן הגת והגיעה עד לתפוח.

חקלאות בעל – חקלאות המתבססת על מי גשמים. בחקלאות זו מגדלים כרמי ענבים וזיתים ועצי פרי שונים.

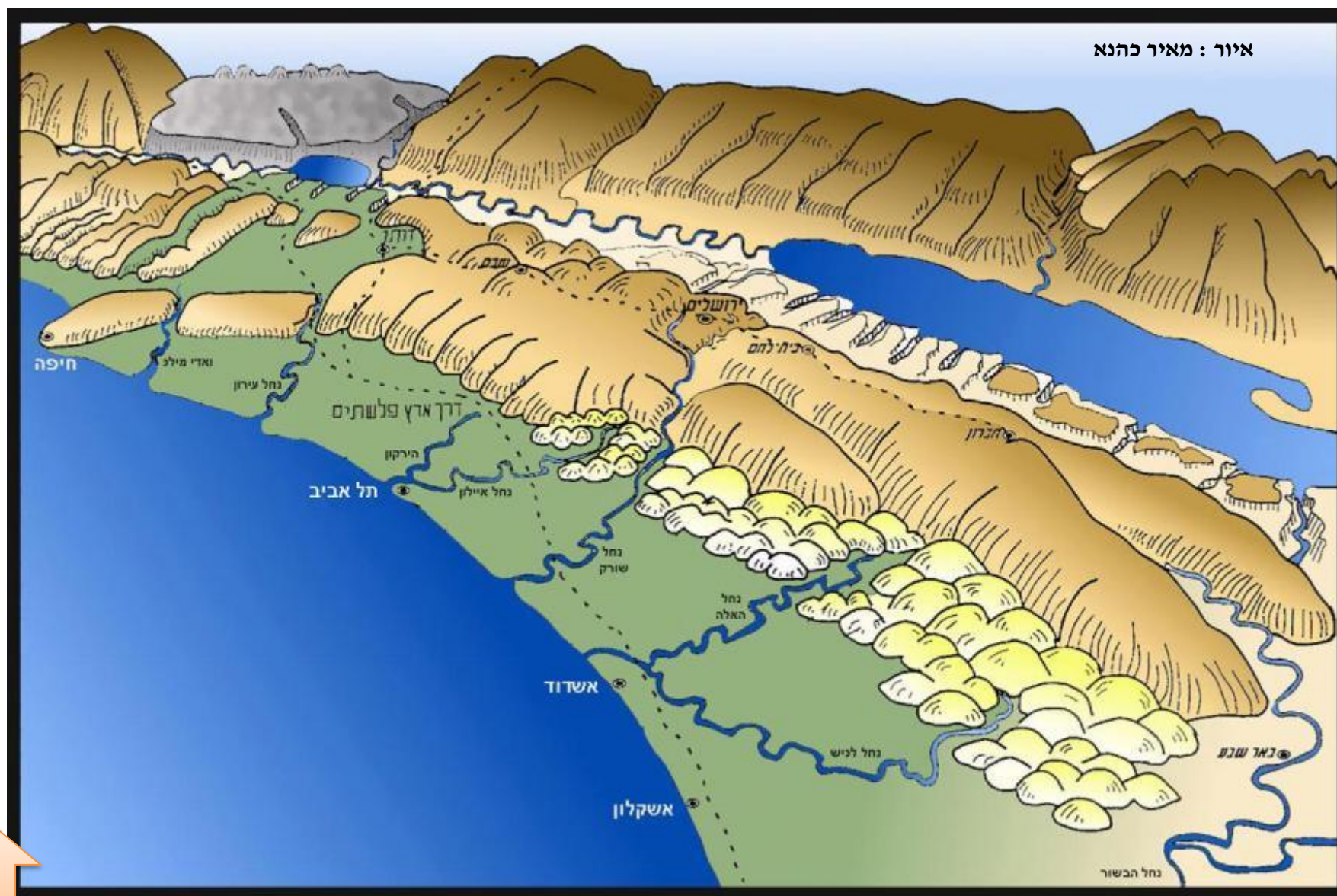
חקלאות שלחין – חקלאות המתבססת על השקיה בידי אדם. בחקלאות זו מגדלים גידולים חד-שנתיים הזקוקים למים במהלך כל השנה.

סיטוף – פעולת ההבכרה הנעשית בתאנה על-ידי ששורטים בה שריטה. פעולה דומה נעשית בשקמים והיא נקראת בליסה. בעברית אנו קוראים לזה הבכרה (מסכת דמאי בתלמוד הבבלי).

שביל ישראל – שביל להולכי רגל החוצה את מדינת ישראל מבית אוסישקין בצפון ועד אילת בדרום. שביל זה מסומן בשטח בלבן-כחול-כתום במדורג . אורכו כאלף קילומטרים.

שלוש רצועות האורך (3)

1. פתרו את חידות הציורים.

2. סמנו את האתרים על גבי המפה המצורפת

___' ___ ___ + 50,2,1

1

ρ + + הפפק אבריאם + +

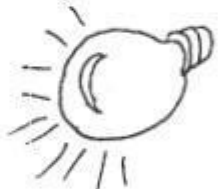
2

 + אמה הוא? אמה?

3

 + 50,50,8,6,10 + במאבר

4

אולם : אמה היא אפיקה? ___ ___ כ

5

אולם + 38, אוביון = $\frac{\times}{N}$ + מקבל * ___ ___

6

 +

7

 + + איאה ניצפת אמספין

8

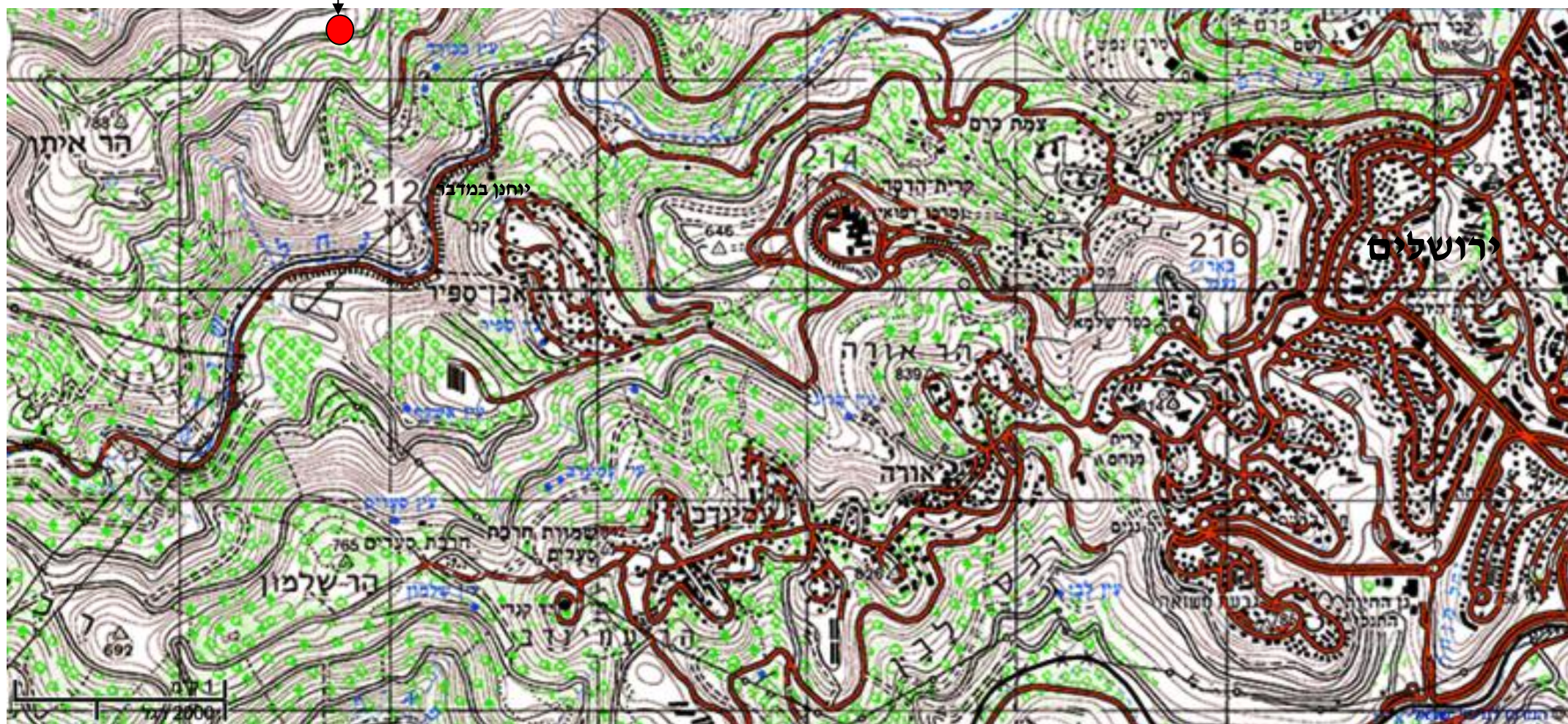
 + מקום אביצוא שפנים.

9

זהו את האתרים בשטח ובמפה – תשובות

1. אבן-ספיר
2. בית חולים עין-כרם
3. נחל שורק
4. מנזר יוחנן במדבר
5. מושב אורה
6. מושב עמינדב
7. ירושלים (שכונות מערביות)
8. יד קנדי
9. עין-כרם

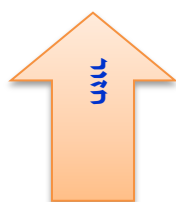
נק' התצפית

קשיים ופתרונות (5) – התיישבות בהר

קשיי ההתיישבות בהר ופתרונותיהם

הפתרונות	הקושי
דרכים עברו בעמקים ובערוצי הנחלים (המבנה הגיאוגרפי של הרי ירושלים – שלוחות מופרדות בערוצי נחלים המגיעים מקו פרשת המים שעל גב ההר וזורמים מערבה או מזרחה).	קשיי נגישות
1. בניית טרסות חקלאיות, שבהן ממלאים אדמה משובחת. 2. נטיעת עצים בחלק העליון של ההר – אלו עוצרים את סחיפת הקרקע.	סחיפת קרקע
1. כריית בורות לאגירת מי גשמים. 2. ניצול מי המעינות והגברת כמות המים על-ידי חציבת נקבות להגברת שפעת המים ולנקזם בברכות עבור הימים השחונים.	חיסרון במים – אין נחלים זורמים
המעלה במגורים בהר היא ביטחונית-אסטרטגית. בשעת מלחמה, הגר על ההר מוגן יותר ובעל עליונות על פני הנמצא בעמק.	

מה בין בור לבאר (6)

ההבדלים בין בור לבאר

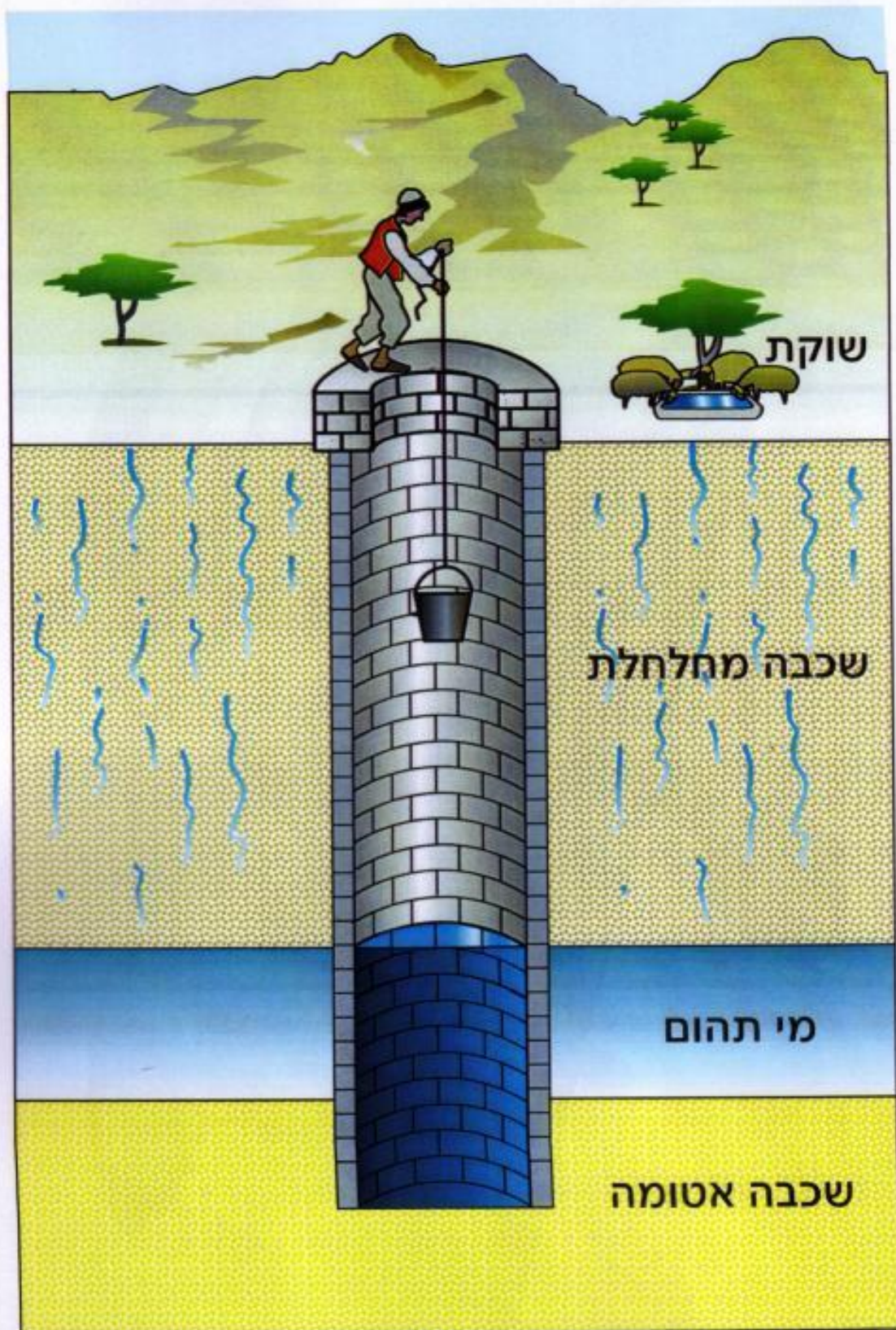
מאפיין	בור	באר
מיקום גיאוגרפי	בדרך כלל במדרון ההר או בסביבת ניקוז המים.	באזור של מי תהום. פעמים רבות קרוב לאפיק נחל.
פעולת הבנייה	חציבה באזורים סלעיים.	חפירה.
מקור המים	אגירת מי גשמים.	מי תהום.
שימוש בהיסטוריה	מתקופת ההתנחלות ואילך עקב פיתוח אמצעי טיוח.	נפוץ בתקופת האבות.
מספר אזכורים בתנ"ך	64 אזכורים בתנ"ך (5-6 קשורים ישירות לבור מים)	38 אזכורים בתנ"ך

בור מים

באר

חזר

מתחברים למים (9) – ניבים בשפה העברית

1. **"בור ששתית ממנו מים, אל תזרוק בו אבן"** – הכרת טובה. המקור: וַיִּדְבֹּר ה' אֶל-מֹשֶׁה לֵאמֹר: נִקְם נִקְמַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל... וַיִּצְבְּאוּ נְחֹלְצֵי הַצָּבָא שְׂשֻׁלַח מֹשֶׁה] עַל מִדְּיָן וַיַּהַרְגוּ כָּל-זָכָר (במדבר לא, ז) – אָמַר הַקְדוּשׁ-בְּרוּךְ-הוּא לְמֹשֶׁה: "נִקְם" – אֶתְּהָ בְּעֶצְמָךְ, וְהוּא מְשַׁלַּח אַחֵרִים! אֲלָא מִפְּנֵי שְׂנֵיתִיגְדֵל בְּאַרְצָךְ מִדְּיָן אָמַר: אֵינִי בֹדֵין שְׂאֵנִי מִצָּר לְמִי שֶׁעָשָׂה בִּי טוֹבָה. הַמְשָׁל אוֹמֵר: בּוֹר שֶׁשְּׁתִיתָ מִמֶּנּוּ אֵל תִּזְרֹק בּוֹ אֶבֶן (במדבר רבה כב)
2. **"אין הבור מתמלא מחוליתו"** – כמו שהבור לא יכול להתמלא רק ממי הגשם היורדים על פתח הבור, כך אין האדם/החברה יכולה לדאוג לפתרון הבעיות בעצמם. מקור: בזמן רעב, באו זקנים לדוד המלך ואמרו לו "רעב בארץ!" אמר להם "צאו והתפרנסו זה מזה." אמרו לו, "אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו."
3. **"בור סוד שאינו מאבד טיפה"** – כנוי לאדם שאינו שוכח דבר, כמו הבור המסויד שהמים נשמרים מתוכו. המקור: ר' יוחנן היה מונה שבחן של תלמידיו: ר' אלעזר בן ערך – בור סוד שאינו מאבד טיפה (פרקי אבות פרק שני, משנה יא)

לוטם של אגדה (10)

בעת האביב, שני מיני שיחי הלוטם המצויים בארצנו פורחים בבת אחת, ושכיח המראה שלהם פורחים זה לצד זה. הלוטם שפרחיו לבנים הוא הלוטם המרווני, והוא קרוי כך בשל עליו הדומים לעלי המרווה; הלוטם שפרחיו סגולים-ורודים הוא הלוטם השעיר, והוא קרוי כך בשל פריו השעיר.

אגדה מודרנית מספרת כיצד נוצר ההבדל בין שני האחים לוטם:

מדי שנה בשנה, נהג שר החורש לערוך מסיבת גן, שאליה הוזמנו כל הפרחים – נתיניו. גם האחים לוטם הוזמנו אליה. אחד האחים קם משנתו במועד, ועתותיו היו בידו. הוא לבש חולצה לבנה ומגוהצת, גילח את זקנו ובישם את פניו במי בושם. בשעה היעודה, הלך בניחותא אל המסיבה שהתקיימה בקרחת היער. שם נקבצו כבר מרבים הקרואים. כולם התרשמו מהופעתו הנאה והמכובדת וקיבלוהו בסבר פנים יפות.

האח האחר, שהיה עצל מטבעו, המשיך בשנתו עד הרגע האחרון כמעט. אז הקיץ בבהלה, חטף בחיפזון מהשידה חולצה מקומטת שלא גוהצה ולבש אותה במהירות. בבהילותו כי רבה, שכח להתגלח, ומובן שלא התבשם. וכך, פרוע, מזיע ולא-מסודר, הגיע אל המסיבה כשזו הייתה כבר בעיצומה. הסתכלו המוזמנים, מי בבוז ומי בחמלה, על הופעתו הפרועה והבלתי-מכובדת.

ושר החורש, שרתח מזעם, הוכיח אותו בדברים קשים ונמרצים.

שמע העצל את התוכחה, ופניו הסמיקו ואדמו.

אמר לו השר: "כפי שהופעת, כך תישאר כל ימי חייך". וכך הוא נותר עד היום הזה. עתה קל מאוד להבחין בין שני האחים – ללוטם המרווני עלי כותרת צהורים ומתוחים, הנראים כאילו זה עתה גוהצו, וריחם נעים. פריו פחוס וקירח לחלוטין – שכן הוא לא שכח לגלח את זקנו. ואילו הלוטם השעיר הוא העצל מסיפורנו – עלי כותרתו מקומטים וצבעם סגול בהיר – זכר לאותה הסמקה במסיבה. הפרח כמעט חסר ריח, והפרי מחודד ועטור שערות – כאותו זקן שלא גולח במועד.

תמונות מתוך ויקיפדיה

לוטם שעיר

לוטם מרווני

גת חצוב בסלע

מעשה במעיין בהר (12) – היווצרות מעיין שכבה

ציוד לכל חוליה והדגמה של היווצרות מעיין שכבה

1. לוקחים כוס חד-פעמית שעליה מסומן קו שחור.
 2. כחצי סנטימטר מעל הקו יש חור קטן, החור סתום בנייר דבק.
 3. ממלאים בכוס קמח עד לקו המסומן, על הקמח שמים חול (או כל סוג של קרקע מחלחלת).
 4. שופכים מים (הם מיצגים את הגשם היורד בהר) לתוך הכוס.
 5. מה קורה למים?
- המים מחלחלים דרך השכבה הראשונה (שכבה חדירה), אך לא עוברים בשכבה האטומה (הקמח). המים מחפשים דרך להתפרץ החוצה – נוריד את נייר הדבק, והם יצאו דרך החור – כמעין. על הכוס (ההר), נכתוב את המושגים "אקוויפר" (שכבה חדירת מים) ו"אקוויקלוד" (שכבה נושאת מים). כך נוצר מעיין שכבה.

מה קורה בשנה שחונה

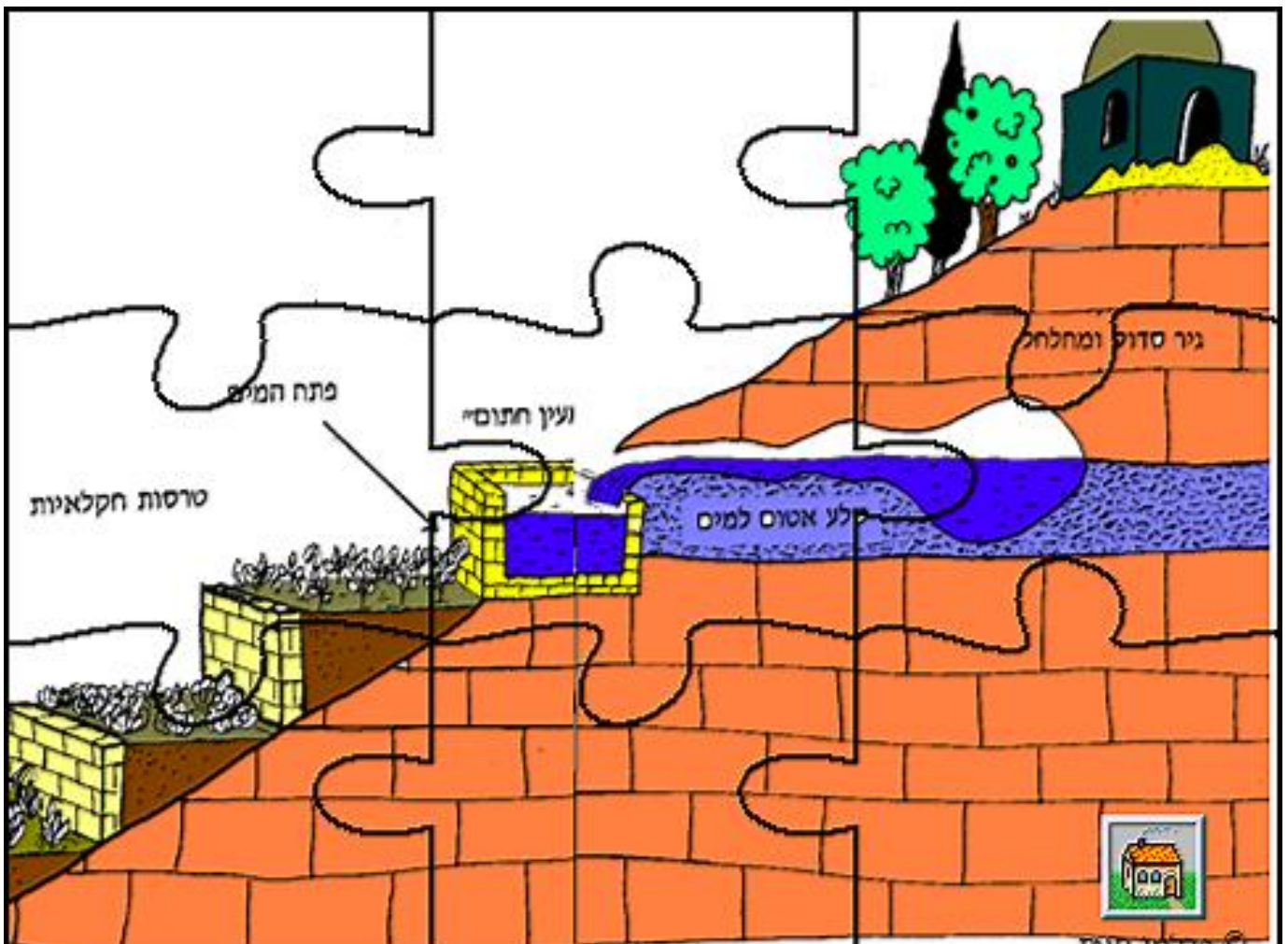
בשנה שחונה, מפלס המים יורד והמעין עלול להתייבש. לכן חצבו האנשים נקבות ובנו ברכות לאגירת מים ליד המעיין.

חקלאות מסורתית במדרגות (13) – פאזל

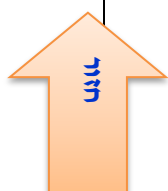
הוראות למורה להכנת הפאזל :

1. כתוב את השאלות על גבי חלקי הפאזל מאחור.
2. כתוב את התשובות בהתאמה על גבי דף התשובות.
3. גזור מראש את הפאזל לחלקים.
4. חיבור חלקי הפאזל על גבי דף התשובות.
5. תשובות נכונות ייצרו את הפאזל השלם (המידע לתשובות מתוך הפעילות שמתבצעת במהלך היש"מ)

ציור – חגית פרלמן

שאלה : מהו פירוש הביטוי "לברא את היער"? תשובה : לעקור את היער.	שאלה : מהי חקלאות שלחין? תשובה : חקלאות הנסמכת על מים כל השנה.	שאלה : מה משמעות הביטוי "בור סוד שאינו מאבד טיפה"? תשובה : כינוי לאדם שאינו שוכח דבר.
שאלה : מהי חקלאות בעל? תשובה : חקלאות הנסמכת על מי גשם בלבד.	שאלה : מה פרוש המילה "סיטוף"? תשובה : פעולה הגורמת להבכרת התאנה שנעשית על-ידי ששורטים בה שריטה.	שאלה : כיצד נקרא מעיין הכלוא בתוך הסלע ונביעתו קטנה? תשובה : מעיין חתום.
שאלה : מהו השם הכולל לחיטה, שעורה, גפן, תאנה, רימון, זית ותמר? תשובה : שבעת המינים.	שאלה : מהו ייעודן של הטרסות? תשובה : מניעת סחיפת הקרקע והגדלת השטח לחקלאות על גבי המדרון.	שאלה : מהו המבנה המשמש את החקלאי בהר בימי הקיץ? תשובה : שומרה

מעגל השל"ח (14)

מהו מעגל השל"ח ?

דיון במסר הערכי

המסר הערכי: באחריותי לחזק את הזיקה שלי למורשת התרבותית של עם ישראל, הנטועה בהר, כיסוד לזהות היהודית והלאומית שלי, בגילוי סובלנות למגוון הדעות שבחברה הישראלית.

כללי שיחה

- א. שיחה במעגל.
- ב. דיבור ברשות.
- ג. משפט קצר.
- ד. הקשבה.
- ה. תגובה עניינית ולא-שיפוטית.

שאלות מנחות

שורשיהם של ערכים תרבותיים רוחניים המשמעותיים לזהותנו היהודית והלאומית התפתחו ברצועת ההר.

1. מה למדנו היום שהיה חדש עבורך?
2. אילו תופעות, מהתופעות שאליהן התייחסנו במהלך היש"מ, מבטאות את הקשר בין התרבות החומרית בהר לתרבות הרוחנית של עם ישראל?
3. התרבות הרוחנית קיימת בעם ישראל מדורות, והיא מתבטאת במועדים, בחגים, בטקסים, בשפה. על מה זה מלמד? מה זה אומר לגבינו היום?
4. בחברה הישראלית מוסכם שההר הוא ערש האומה היהודית, ועם זאת יש מחלוקת ביחס לגורלו של אזור ההר בעידן של שלום.

מהי המחלוקת? (יש לכוון לדעות הרווחות)

1. חסידי ארץ ישראל השלמה: רוב הזרם הדתי-ציוני תומך בתנועת "גוש אמונים" – הרואה בהקמת מדינת ישראל שלב בתהליך הגאולה של עם ישראל בארץ ישראל, והטוענת שאין לעצור בו עד השלמתו המלאה.
2. המפלגות החילוניות-הימניות: קבוצה זו טוענת כי עד אשר יכירו הערבים באמת ותמים בזכותו של העם היהודי למדינה עצמאית בארץ ישראל, השמירה על מרחב ביטחוני מקסימלי היא חיונית לביטחון ישראל.

3. חסידי הפשרה הטריטוריאלית: מאמינים כי השמירה על אופייה היהודי והדמוקרטי של מדינת ישראל ועל ביטחונה הלאומי תושג דווקא באמצעות הסכמי קבע עם מדינות האזור – שיהיו מעוגנים בהחלטות בינלאומיות, בנוסף לתנאים אחרים, כמו עליונות צבאית.

4. שתי מדינות: התומכים בגישה זו טוענים שיש צורך לוותר על חלקים מארץ ישראל במטרה לשמור על רוב יהודי בתחומי הארץ.

ה. גם בחיי היומיום שלנו מתעוררות לעתים מחלוקות בינינו ובין אחרים. באילו נושאים יש לך מחלוקת עם מישהו אחר? כיצד אתה נוהג במקרה של מחלוקת?
ו. כיצד יש לנהוג כלפי בעלי דעות המנוגדות לדעות שלי? מדוע?

נסיים את השיחה בדבריו של עמוס קינן, המתארים את נוף ההר.

טרסות/ עמוס קינן

"ההר כולו טרסות, מעשה ידיהם של אבותינו הקדמונים. דור לדור ליקט אבן והוסיף אבן וכך קמו הגדרות וביניהן עצי הזית והמשמש והשקד והגפן. והעזים השחורות סללו להן כבישים משלהן, הקרויים בפינו שבילים. ובין המדרגות, בנו להם אבותינו בתים, ואלה הבתים שאתה רואה על ההר עד היום. וכך נולד הנוף ההררי של ארץ ישראל: בית, עץ, מדרגה, שביל, ריח, גדר, בוסתן. ועל זה תוסיף את שיח הצבר, והנה לך כל מה שצריך בשביל לחיות."

מתרבות חומרית לתרבות רוחנית

לאורך שביל הבעל – סטף

”וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ

אֶרֶץ הָרִים וּבִקְעָה לְמִטַּר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתָּה מֵיָּם”

[\(דברים פרק י"א.\)](#)

שביל הבעל בסטף, צילום: רונית בין

משימות

שלום למטיילים בשביל הבעל בסטף.

משימתכם – הפעילו את החושים: התבוננו, הקשיבו, הריחו, חשבו,

ואגב ההתקדמות בשביל, מלאו את הפרטים.

תצפית

מה המשותף לרוב האתרים הנראים
מהתצפית?

מדוע? _____

2

שם המקום: _____

אזור גאוגרפי: _____

האם היית במקום זה בעבר?

מה ידוע לך עליו? _____

1

השומרה

פתרון 2

מהי חקלאות בעל? _____

מהי שומרה? _____

4

בור המים

קשיי המגורים בהר:

פתרון 1

הסבירו את ההבדל העיקרי שבין באר
לבור! _____

מדוע נכרה כאן הבור? מדוע בחרו
אנשים לגור דווקא כאן?

3

הגת

מדוע נחצבה כאן? _____

דורך הענבים נקרא _____

חלקי הגת: _____

כתבו כמה שיותר מצוות ומנהגים
הקשורים לדגן, לתירוש וליצהר:

5

עין סטף

מהו מעיין שכבה? _____

מדוע נחצבה הנקבה? _____

6

חלקות השלחין

מדרגות השלחין נמצאות מעל
המעיין / מתחת למעיין (סמנו את
התשובה הנכונה). מדוע?

התעלות מעבירות מים לחלקות.
מה מגדלים במדרגות השלחין?

גידולי חקלאות זו נקראים גם:

סטף היא פעולת _____ שעושים

בתאנים.

7

חניון תחתון – נחל שורק

**"ארץ הרים
ובקעות אשר
למטר השמים
תשתה מים"**

דברים יא, יא

התחלנו את היום בקריאת פסוק
זה. מדוע? _____

8

תצפית

מה המשותף לרוב האתרים הנראים מהתצפית?

ממוקמים על גבי כיפות הרכסים
חלקם גולשים לחלק העליון של המדרון

מדוע? לאפשר את קיום החקלאות
בהר במדרונות, ובעמקים. בתקופות
קדומות ישובים בראש ההר גם לצורך
הגנה (מקום גבוה).

שם המקום: סטף

אזור גיאוגרפי: הרי יהודה, הרי ירושלים

האם היית במקום זה בעבר?

מה ידוע לך עליו?

1

השומרה

מהי חקלאות בעל? חקלאות הנסמכת רק
על מי גשמים. טרסות נבנו מהסלעים
שהוצאו מהשטח – סלעים גדולים וקטנים.
הטרסה מנעה את סחיפת הקרקע ויצרה שטח
מישורי על המדרון לצורך גידול גידולים
חקלאיים.

מהי שומרה? מבנה אבן שמעליו סוככת
סוכה. השומרה שימשה את החקלאי בימי
הקיץ למגורים ולשמירה על הכרם.

4

בור המים

קשיי המגורים בהר:
מיעוט מעיינות,
קיום חורש טבעי,
מדרונות המקשים את קיום
החקלאות,
סחיפת קרקע.

הסבירו את ההבדל העיקרי שבין באר
לבור! בור נחצב על מנת לאגור את מי
הגשם, ובאר נחפרת על מנת להעלות
את מי התהום.
מדוע נחפר כאן הבור? אין מעיינות
במקום (חוסר במים זמינים), והאזור
נמוך ביחס לשטח שמעליו ולכן המים
מתנקזים אליו.

3

הגת

מדוע נחצבה כאן? **הגת** נחצבה על בסיס
הסלע הטבעי, בסמיכות לכרם, על מנת
שלא למעוך את הענבים בטלולם רחוק.
דורך הענבים נקרא: **פורה**.
חלקי הגת: **משטח דריכה**,
תפוח הגת.

כתבו כמה שיותר מצוות ומנהגים
הקשורים לדגן, לתירוש וליצהר.
לדוגמה: **קידוש על היין**, **ברכה על**
החלה, **הדלקת נרות בימי חג ומועד**.

5

עין סטף

מהו מעיין שכבה? **מעיין הנובע** דרך
סדק שבין שכבות הסלע: **השכבה**
החדירה למים והשכבה האטימה
למים.

מדוע נחצבה הנקבה? **להגביר את**
שפעת המים ולנקזם אל ברכת
האיגום.

6

חלקות השלחין

מדרגות השלחין נמצאות מעל
המעיין / **מתחת למעיין** (סמנו
תשובה נכונה). מדוע? **על מנת**
לנצל את מי המעיין להשקיית
גידולי השדה.
התעלות מעבירות מים לחלקות.
מה מגדלים במדרגות השלחין?
ירקות הזקוקים למים זמינים,
כגון: חסה, תבלינים.
גידולי חקלאות זו נקראים גם:
גידולי פלחה.
סטף היא פעולת **הבכרה – שריטה**,
שעושים בתאנים. **לצורך הבשלתן**.

7

חניון תחתון – נחל שורק

"ארץ הרים
ובקעות אשר
למטר השמים
תשתה מים"

דברים יא, יא

התחלנו את היום בקריאת פסוק
זה, מדוע?

8

חזור

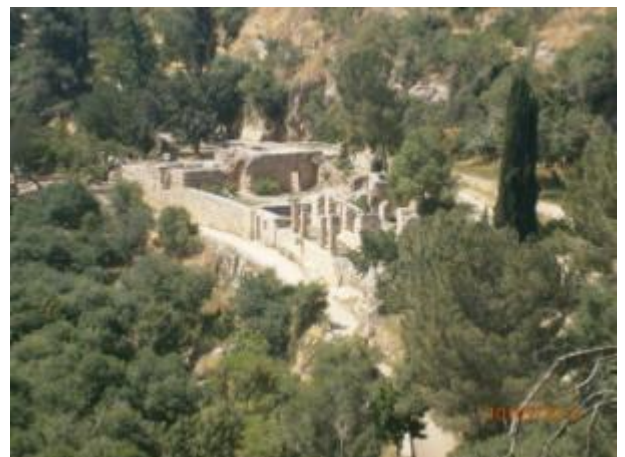
מי מזהה (17) – תמונות לאורך השביל

צילום: רחל יוד

מבחר תמונות מהמראות שלאורך המסלול, אפשר לבחור תמונות מתוכן להכנת מקבץ לזיהוי אתרים לאורך המסלול.

דברים יא, יא

יהושע יז, יד-יח

ישעיהו ה, א-יב

ביבליוגרפיה מומלצת

1. אביצור, שמואל (1976), **אדם ועמלו**, אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני יצור בא"י, ירושלים: כרטא.
2. אייל, דודסון (עורך) (2008), **בנתיבות השפלה והרי יהודה**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
3. בן-יעקב, יוחנן (1995), **אהבת נוף וזיקת מולדת – לקט קטעי מקרא ועיון למדריך ולמסייר בארץ ישראל**, הוצאת בית ספר שדה כפר עציון.
4. ברושי, מגן (1985), "על היין בארץ ישראל הקדומה", בתוך: רחבעם, זאבי, שמואל, אביצור, איתן, איילון ועוזה, זבולון (עורכים), **ספריית אדם ועמלו**, תל-אביב: מוזיאון ארץ ישראל.
5. הופמן, יאיר (1999), "ספר ישעיה", בתוך: גרשון, גליל (עורך), **עולם התנ"ך**, תל-אביב: דברי הימים.
6. הראובני, נגה (1960), **טבע ונוף במורשת ישראל**, קדומים – השמורה הלאומית של טבע הארץ במקורות ישראל, פרק א'.
7. הראל, מנשה (2005), **קדמוניות נופי ארץ ישראל – הביוגרפיה של העם על-פי הגיאוגרפיה של הארץ**, אור-יהודה: זמורה-ביתן.
8. רות, פלג (עורכת) (2002), **ההר המרכזי**, ירושלים: משרד החינוך ויד יצחק בן-צבי.
9. שפניר, יוסי ורוזנסון, ישראל (תשס"ג), **מקורות על מקומות – מורשת ישראל בשדה**, ירושלים: החברה להגנת הטבע בשיתוף מינהל חברה ונוער, גף של"ח.

קישורים אינטרנטיים נוספים

- דן אבידן, אתר מנהל חברה ונוער [הרהורים על התנחלות בני ישראל בהר](#)

- סרטון הסטף – מבט גיאוגרפי

- ויקיפדיה [הרי ירושלים](#)

[הרי ירושלים](#) – מסע אחר

חקלאות מדרגות מסורתית – תרשים

מצגת: היווצרות ההר וחקלאות מסורתית במדרגות – חגית פרלמן

ניבנכון – ניבים, מטבעות לשון ופתגמים

עצים עתיקים בישראל – ויקיפדיה

עצים עתיקים בישראל – מסע אחר

